

JASMINA OSTERMAN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

UDK: 299.31:003.32

Izvorni znanstveni rad

Gospodari božanske riječi

Usporedba mezopotamijskih i egipatskih bogova zaštitnika pisma

Egipat i Mezopotamija obično se drže kolijevkama civilizacije, no iako su se razvijali gotovo istodobno, različita geološka i klimatska situacija utjecala je na drugačiji razvoj osnovnih temelja organizacije društva (izgradnju gradova, društveno uređenje, poljoprivredu i stočarstvo). Organizacija života i sredina u kojoj se živjelo utjecale su i na razvoj religijskih sustava koji se, bez obzira na to što su počivali na istim temeljima (pokretačkim silama prirode), razlikuju zbog drugačijega tijeka društvenoga razvoja. Pismo je, kao jedan od sastavnih dijelova egipatske i mezopotamijske civilizacije i važan čimbenik u razvoju njihovih društava, također imalo drugačiji razvojni put i tretman. U ovome sam radu pokušala prikazati te razlike na temelju drugačijih karakteristika i funkcija božanstava koji su bili zaštitnici pisma: Thot i Sešat u Egiptu te Nisabe i Nabua u Mezopotamiji.

Na obama područjima religijski su se koncepti izgrađivali na temeljima postavljenima već u neolitičko doba. Božanstva su se tako povezivala prvenstveno s prirodnim pojavama i plodnošću. Pismo je bilo kasniji rezultat civilizacijskoga razvoja, pa se ono trebalo naknadno uključiti u religijski sustav društva. Njegova je izumitelj i zaštitnik trebalo u obama područjima tražiti između već postojećih božanstava. U Egiptu to postaje prednastički bog mjeseca, Veliki bijeli psoglavi pavijan – Thot, a u Mezopotamiji pismo se u početku veže uz božicu žita, dakle plodnosti – Nisabu i kasnije uz boga Nabua.

Ključne riječi: pismo, bogovi zaštitnici pisma, Thot, Sešat, Nisaba, Nabu

Pismo je od svoga nastanka pa sve do današnjih dana duboko ukorijenjeno u povijesni i kulturni razvoj čovječanstva. Nastojali su ga definirati stručnjaci iz različitih znanosti (sociologije, filozofije, antropologije itd.) i svaki je sa svoga gledišta pridonio razumijevanju uzroka i posljedica njegova nastanka. Svako vrijeme i prostor imali su specifičan pogled na pismo propitujući njegovo značenje i pripisujući mu veliku važnost.

Pismo je doslovno grafički ekvivalent govora, vidljivo i trajno predočenje jezika zahvaljujući kojemu se jezik može prenositi i očuvati (Diringer 1991: 5). Pismo je po svojoj jednostavnosti i efikasnosti te po dalekosežnosti svoga dometa postalo ne samo instrumentom nego i djelatnim faktorom civilizacije i kulture cjelokupnoga ljudskog roda (Kulundić 1957: 21). Uz golem napredak do kojega je došlo zahvaljujući pismu valja istaknuti kako je ono omogućilo da sredimo ideje u našem umu, da dodamo potrebno i oduzmemo

nepotrebno te da tako dođemo do logike i dubine misli, što bi inače bila nemoguće. Pismo nije moglo funkcionirati nezavisno od izgovorene riječi koje je bio puki zapis. U svojoj osnovi pismo bilo ograničeno na komemorativnu ili arhivsku funkciju. Pisani znakovi mogu se opisati kao pretvaranje u materijalni oblik svega što je sadržano u stvaranju. Svako živo biće i stvar tako mogu biti prebačeni u pisani znak.

Pismo je nastajalo postupno, zbog potrebe za organizacijom sve razvijenijega gospodarstva i društva uopće, tako da se u početku uglavnom koristilo u birokratskome krugu prvih organiziranih društvenih cjelina. Time se omogućavalo širenje birokracije, a kasnije i društvene kontrole, što je dotad bilo neizvedivo. Pismenost postaje privilegija viših klasa. Eliti, koja je posjedovala vlast i bogatstvo, pismo je bilo instrument kontrole društva te je tako postalo jedan od nezaobilaznih atributa vlasti i moći. Pismo je u očima nepismenoga naroda zadobilo misterioznu i magičnu moć (Larsen 1995: 187; Pollock 2005: 149–150). Većina starih naroda gajila je prema pismu takvo strahopoštovanje da je njegov izum pripisala raznim bogovima ili junacima.

U ovome ću radu pokušati obuhvatiti to vjersko značenje pridavano pismu na prostora gdje su se razvili najstariji pismeni sustavi, dakle u Egiptu i Mezopotamiji. Prikazat ću religijski svijet vezan uz pismo, definirati funkcije božanstava zaštitnika pisma i pratiti razvoj njihova kulta. Utvrdit ću sličnosti i razlike između pojedinih božanstava i pokušati identificirati uzroke sličnosti i razlika.

Egipat: Thot i Sešat

Najstariji dokazi o postojanju neke vrste pisma u Egiptu potječu iz preddinastičkoga razdoblja. Pločice s prvim hijeroglifima pronađene su u U-j grobnici¹ u Abidu koja se pripisuje preddinastičkomu vladaru kralju Škorpionu. Pločice i znakovi urezani na njima interpretiraju se kao popis imovine umrloga kralja. Znakovi su, kao i oni u dinastičkome razdoblju, ideografski i fonetski.

U najranijemu razdoblju egipatske povijesti pismo se vezalo uz vladara i njegov dvor, a rabilo se isključivo u administrativnome i ekonomskome kontekstu te na prikazima koji su veličali kraljevsku moć. Nastanak pisma povezan je s centraliziranjem uprave i širenjem vladarske moći. Prvi se hijeroglifi pojavljuju na raznim pločicama, pečatima i keramici, a svrha im je bila označavanje robe te ponekad imena vlasnika i mjesta odakle roba potječe. Od 1. dinastije javlja se i *serekh*, najraniji oblik zapisivanja kraljevskoga imena.² Tada se razvija zapisivanje složenijih poruka i hijeroglifi se kombiniraju s grafičkim umjetničkim prikazima, ali još uvijek nisu sadržavali nikakve gramatičke elemente. Rano pismo nalazi se i na kraljevskim komemorativnim spomenicima gdje je uglavnom služilo za obilježavanje mjesta i imena. Većina ranih primjera pisma pronađena je u pogrebnome kontekstu i tada se javlja isključivo na kraljevskim i elitnim grobnicama (Bard 2002: 64, 78, 81).

Jezik, pismo, osnovni religijski koncepti i sustav upravljanja državom bili su oko 2700. godine pr. Kr. razvijeni do stupnja na kojemu će uglavnom i ostati do kraja egipatskoga kra-

¹ Grobnica se datira u Nagada III razdoblje (oko 3150. godine pr. Kr.) i sastoji se od dvanaest prostorija u kojima je – usprkos činjenici da je grobnica opljačkana – pronađeno mnoštvo keramike, drvenih i koštanih predmeta, oko četiristo vrčeva proizvedenih na području Palestine, drveni oltar i drveni model žezla (Bard 2002: 64).

² Radi se o hijeroglifu imena kralja koji je smješten unutar stiliziranoga prikaza fasade palače.

ljevstva. U Starome kraljevstvu hijeroglifsko je pismo bilo već potpuno razvijen sistem koji se upotrebljavao isključivo u monumentalne svrhe. Za praktične ekonomske, administrativne i druge potrebe razvio se njegov kurzivni oblik, *hijeratsko pismo*, namijenjeno pisanju na papirusu (Malek 2002: 108).³

Usporedno s pismom razvila se i matematika, prvenstveno za administrativne potrebe. Decimalni sistem, koji je postojao vjerojatno već u preddinastičkome razdoblju, standardizirao se tijekom Arhajskog doba (Aldred 1992: 90).

Međutim u razvoju egipatskoga pisma ne postoji kontinuitet, odnosno ne postoji duga faza razvoja tijekom koje bi se sustav pisma postupno kristalizirao iz simbola koji su se tisućljećima urezivali i ucrtavali na stijene ili na keramiku. Nakon prvih, vrlo kratkih, preddinastičkih i ranodinastičkih zapisa, odjednom su se, bez nekih prethodnih naznaka, krajem 5. dinastije pojavili *Tekstovi piramida*, najstariji ritualni i književni tekst (Selem 2006: 27; Uranić 2002: 65; Wimmer 2004: 343). *Tekstovi piramida* bili su zapravo pratnja umrlomu faraonu u drugi svijet. Sadrže i elemente obreda,⁴ ali i riječi koje same po sebi imaju moć preobrazbe (Selem 2006: 27). Selem ističe da su tekstovi bili u neku ruku obred sam po sebi (*ibid.* 28).

Pismo je dakle bilo jedno od glavnih sredstava kontrole države, i u ekonomskome i u religijskome smislu. Ta je kontrola od samoga početka bila u rukama vladara i male skupine njemu bliskih ljudi. Oni su bili prvi pisari. Faraon je bio apsolutni vladar Egipta i njegova je božanska priroda bila neupitna. To vjerovanje doživljava svoj vrhunac u 4. dinastiji kada je Snofru upravljao državom izravno preko članova svoje najbliže obitelji (Aldred 1992: 118). Faraon je osiguravao apsolutnu odanost svojih najbližih srodnika utvrđujući njihovu ovisnost o sebi: u prvome redu zato što im je osiguravao pozicije, bogatstvo, a na kraju i vječni život. On je nadgledao njihovo obrazovanje, darivao im zemlju i osiguravao grobnice u blizini svoje piramide jer se vjerovalo da će samo preko njegove darežljivosti dobiti udio u vječnosti (David 1982: 43). Iznimno malen broj pronađenih pisanih spomenika iz toga vremena potvrđuje da su prvi pisari potjecali isključivo iz najviših slojeva društva, to jest iz kraljevske obitelji. U rukama toga malobrojnoga društvenog sloja počivala je sigurnost zemlje i njezino bogatstvo. Apsolutna vlast vladara i njegove obitelji najbolje se ogleda u gradnji piramida te u malobrojnim monumentalnim i bogato opremljenim grobnicama velikodostojnika. S dolaskom 5. dinastije zamjećuje se postupno opadanje faraonova statusa i moći, što je popraćeno općom decentralizacijom administrativnoga sustava. Visoki službenici više nisu isključivo pripadnici kraljevske obitelji, nego u te krugove ulaze – ovaj put po zaslugi – i obrazovani pojedinci iz drugih, vjerojatno imućnijih, porodica. Usporedno s time jačaju administrativni centri u provincijama, čija elita preko sve prisutnijega kulta Ozirisa traži pristup povlasticama vječnoga života. Povećava se i broj bogato opremljenih grobnica s natpisima (Aldred 1992: 118; Kessler 2004: 42).⁵ Učeni velikodostojnici, to jest pisari, postaju sve važniji i utjecajniji. Počevši od Staroga kraljevstva, gomilaju se titule i funkcije te se stvara visoko pozicioniran sloj pisara koji na hijerarhijskoj ljestvici egipatskoga društva

³ Nalazi takvih dokumenata iz vremena prije 5. dinastije izrazito su rijetki. Najraniji papirus pronađen je u grobnici vladara 1. dinastije Dera u Sakkari, ali riječ je o neispisanim praznim svicima (Aldred 1992: 89).

⁴ Na primjer: *izlijevati vodu* (*Tekstovi piramida* 23), *podizanje jednog bijelog i jednog crnog vrča* (*Tekstovi piramida* 43) itd. (prijevod P. Selema u Selem 2006: 28).

⁵ Natpisi variraju od onih osnovnih zapisa titula pa do konkretnijih izjava, a u pojedinim slučajevima imaju čak i opseg autobiografije (na primjer Weni).

zauzimaju mjesto odmah ispod kralja i njegove najuže obitelji (Montet 1979: 239). Dokaz njihova povlaštenoga položaja i bogatstva jesu takozvani kipovi pisara: osoba u sjedećemu položaju s prekrštenim nogama i svitkom papirusa u krilu. Riječ je o jednome od najljepših primjera egipatske umjetnosti toga razdoblja. U ovome kontekstu nije važno prikazuju li ti kipovi stvarne pisare, nego je važno ustvrditi da je osoba koja je sebe prikazivala kao pisara namjeravala istaknuti svoju pripadnost eliti (Satzinger 2004: 98–101).⁶

Kao u svim religijskim sustavima staroga svijeta, pismo, pisari i znanost imali su svo- ga boga zaštitnika, Thota. Thot se prikazivao kao čovjek s glavom ibisa ili kao pavijan, a atributi su mu bili polumjesec i pisaljka. Često je na glavi nosio disk, simbol mjeseca ili pero, simbol pravde. Postojala je i božica Sešat koja je bila zaštitnica pisanih riječi i gos- podarica knjižnica (Meek & Favard-Meeks 1999: 14). Prikazivala se najčešće kao žena obučena u leopardovu kožu, sa zvijezdom na glavi i također s pisaljkom u ruci (Ions 1990: 88). Najraniji prikaz božice Sešat potječe iz razdoblja 2. dinastije (oko 2720. godine pr. Kr.) iz Hijerakonpola.⁷ Prikazani su kralj Khasekhemui i božica Sešat kako zabijaju mjerne kolce (stupove) za gradnju hrama (Seidlmayer 2004: 38). Sešat je prikazana i na reljefu hrama, koji je u Sakkari podigao faraon Sahura, kako bilježi plijen osvojen u pobjedi nad libijskim plemenima (Stevenson Smith 1981: 133). Prikazana je i na reljefu pogrebnoga hrama Ramzesa II. u sceni krunidbe Ramzesa u Heliopolu. Ramzes je prikazan kako sjedi s vladarskim insignijama u rukama u sjeni svetoga drveta *Ished* dok Atum i Sešat upisuju njegovo ime na listove drveta (Schulz & Sourouzian 2004: 192). Smatralo se da su građe- vine bogova također konstruirane po uputama božice Sešat, koja je bila jedna od Thotovih pomoćnica. Njoj je povjereno čuvanje planova i karata za gradnju hramova. Bila je vješta u gledanju i tumačenju položaja zvijezda i planeta, što je bilo važno za to da se građevina pravilno orijentira.⁸ Od ranih dana bila je uključena u rituale postavljanja temelja hramova. Uz kraljevu je pomoć označavala plan hrama razvlačeći konopac između kolaca zabijenih u tlo i jamčila za sigurnost konstrukcije. Najvažnija joj je funkcija bila bilježenje godina faraonova vladanja i njegovih jubileja na palminu grančicu te upisivanje njegova imena na sveto drvo *Ished* (Drvo života), čime ga je učinila besmrtnim (Lurker 2001: 318; Meeks & Favard-Meeks 1999: 85, 124). Zvali su je i Nebeskom knjižničarkom i Gospodaricom knji- ga, a bila je i zaštitnica aritmetike. Iako je s Thotom dijelila većinu svojih funkcija, Sešat je prvenstveno bila kraljevsko božanstvo (Ions 1990: 88). Sešat je zapravo bila samo pomoć- nica i sestra, a ponekad i žena glavnoga boga pisma, Thota. Thot je izumio govor i pismo i tako osigurao opstanak znanja. Bio je pamćenje bogova; bilježio je njihove riječi. Stvoritelj je znao budućnost, a Thot je omogućavao tu viziju zahvaljujući svojim pouzdanim arhivi- ma. Tako je posjedovao intimno znanje o stvaranju. Thot je istodobno bio i *sia* i *rekh*. Te su dvije vrste znanja objedinjene u njegovoj osobi. Bilježeći i čuvajući znanje, imao je moć da to znanje podijeli između bogova i između ljudi. Pismo je bilo medij kojim se to znanje prenosilo (Meeks & Favard-Meeks 1999: 101).

⁶ Kipovi pisara bili su vrlo omiljeni u Starome kraljevstvu, nešto su rjeđi u Srednjemu i ponovo ulaze u modu u Novome kraljevstvu (Shedid 2004: 129; Schulz & Sourouzian 2004: 164; Kampp-Seyfried 2004: 258; Seidel 2004: 265).

⁷ Radi se o pločici od granodiorita koja je vjerojatno bila dio monumentalnoga ulaza u Horov hram.

⁸ U kasnijoj tradiciji konstrukcija građevina bila je pod zaštitom grupe nižih božanstava, potomaka boga Khnuma.

Thotovo glavno svetište bilo je u Khmunu (moderni el Ashmunein, grčki Hermopol) u srednjemu Egiptu.⁹ Naziv Khmunu znači 'Osmi grad', a dobio ga je po oktoadi koja se prvotno, prije Thota, štovala u njemu. To su bili praiskonski bogovi voda kaosa, koji su kasnije prikazivani kao četiri muško-ženska para (Nun, Naunet, Huh, Hauhet, Kuk, Kauket, Amon, Amaunet), četiri aspekta apstraktnih pojava koje su tvorile prvotan prazan prostor (vječnost, tama, nevidljivost i beskrajnost) i koji su bili prisutni kada se sunce pojavilo iz lotosa.¹⁰ U kasnijemu razdoblju njihovo je štovanje bilo zamijenjeno kultom mjesečeva boga Thota, izumitelja lunarnoga kalendara, boga učenja pisma i računanja te božanskoga glasnika koji preuzima neke funkcije prvotne oktoade (Aldred 1992: 47–48). Simbol 15. noma *Hare* zapravo je simbol božice Uenut, pa je moguće da je Khmunu isprva bio mjesto štovanja te božice (Stevenson Smith 1981: 21). Rastu Thotova kulta u tome gradu pridonijeli su građevinski projekti Hatšepsut, Tutmozisa III. i Amhotepa III, čime se povećalo bogatstvo i moć Thotovih svećenika (Bryan 2002: 239, 263–265). Amenofis III. gradi hram posvećen Thotu uz koji su pronađeni kolosalni, granitni kipovi boga u obliku pavijana. U blizini se nalazi i groblje mumija ibisa i pavijana koji su unutar hrama štovani kao svete Thotove životinje. Gradnju hramova nastavlja i Ramzes II. koji je upotrijebio kamene blokove donesene iz obližnjega grada faraona heretika Ekhnatona, Amarne (David 1982: 215–216; Aldred 1999: 47). Ptolemej I. sagrađio je u nekropoli Hermopola (Tuna el Gebel) malu kapelu posvećenu Thotu (Robins 2000: 237). U toj se nekropoli nalazi i najpoznatija grobnica ptolemejskoga razdoblja, grobnica Petosirisa, velikoga svećenika boga Thota, sagrađena vjerojatno za vladavine Filipa Arhideja (*ibid.* 247).¹¹

Razvoj njegova kulta pratimo od preddinastičkoga razdoblja. Thot je prvotno bio bog mjeseca (David 1982: 27–28). Njegov lunarni karakter odražava se već u *Tekstovima piramida*:

O vi, dva druga što nebom prohodite koji se zovete Re i Thot, povedite me sa sobom, da bih mogao jesti ono što vi jedete, da bih mogao piti od onoga što vi pijete.

Tekstovi piramida 210 (prijevod P. Selema u Selem 2006: 35)

Prvobitan mu je oblik bio pavijan s psećom glavom. U pradavna vremena ta je životinja bila štovana zbog inteligencije i lukavstva. Povezivali su je sa suncem jer se njezino glasanje čulo neposredno pred izlazak i zalazak sunca. Ta se ideja zadržala i u dinastičkome vremenu kad su se pavijani često prikazivali kao vratari nebeskih vrata koji pozdravljaju sunce na njegovu izlasku i zalasku (Budge 2005: 75–76). Pavijan je prikazan i na reljefu faraona Đosera iz njegova pogrebnoga kompleksa u Sakkari. Faraon je prikazan kako trči između simbolično prikazanih teritorijalnih oznaka. Na jednoj oznaci je sjedi Veliki Bijeli, božanstvo u obliku pavijana poznato još iz ranodinastičkih izvora (Robins 2000: 40, 43).

⁹ Khmunu je u Starome kraljevstvu bio centar *Hare*, 15. noma, čiji su moćni namjesnici održavali ravnotežu između Tebe na jugu i sjevera zemlje (Aldred 1992: 47–48).

¹⁰ O lotosu koji je izrastao na prvotnome brežuljku kod grada Khmunua i koji je dao život mladomu bogu sunca govore najstariji mitovi, a na slike lotosa s djetetom koje sjedi na njegovim laticama nailazi se sve do rimskoga vremena, što govori da je to predanje postalo jedna od oficijelnih verzija kasnijih egipatskih kozmogonija (Matje 1990: 21).

¹¹ Grobna je kapela izgrađena u obliku hrama. Reljefi s obiju strana središnjega ulaza prikazuju Petosirisa kako prinosi žrtve Thotu, to jest njegovim oblicima ibisu i majmunu (Willeitner 2004: 315).

U hramovima u Abidu i Hijerakonpolu pronađeno je mnoštvo malih kipova pavijana koji potječu iz takozvane 0. dinastije (oko 3050. godine pr. Kr.) i predstavljaju Velikoga Bijeloga, božanstvo čija se pojava održala u bogu Thotu iako se u kasnijim razdobljima više nije štovalo (Luft 2004: 417). Egipćani su vjerovali da pavijani govore posebnim jezikom koji je bio drag stvoritelju i koji se povezivao s magijom (Meeks & Favard-Meeks 1999: 103). Kasnije se Thot poistovjetio i s pticom ibis. Za pticu ibis Plutarh kaže:

Ibis uništava reptile čiji je ugriz smrtonosan. To je životinja koja nam je prva ukazala na ljekovito djelovanje klistira. Najsavjesniji među svećenicima u ritualima očišćenja koriste vodu u kojoj je ibis ugasio žeđ budući da on ne pije nezdravu vodu niti joj se približava. Njegove razdvojene noge i kljun zatvaraju jednostraničan trokut. Raznolikost i kombinacija njegova crnog i bijelog perja podsjeća na mjesec u trećoj četvrtini.

De Iside et Osiride 75 (Živković & Gospodinović 1993: 91)

Thot se često prikazivao s mjesečevim kolutom na glavi. Ponekad se smatralo da je kolut na njegovoj glavi zapravo Horovo sjeme koje je Izida podmetnula Sethu da ga pojede u salati. Ta je epizoda dio mita o sporu Hora i Setha. Sjeme je, nakon što ga je Thot dozvao, izašlo na Sethovo čelo u obliku zlatnoga diska koji je Thot stavio na svoju glavu (Matje 1990: 156).¹² Thot se vrlo često prikazivao i s perom na vrhu glave. Takvi su prikazi osobito česti u kasnijemu, helenističko-rimskome vremenu kad dolazi do spajanja Thota i grčkoga boga Hermesa (Selem 1997: 96–97, 144, 151–152). Pero je inače bilo simbol božice Maat koja u sebi sadrži pojmove istine, pravde i sreće i koja svake godine iznova osigurava faraonov prosperitet (*ibid.* 43).

Za Staroga kraljevstva religiozna su vjerovanja starih Egipćana bila raznolika. Gotovo svako područje štovalo je svoga lokalnog boga, a uzdizanje Rea na mjesto državnoga, vrhovnog boga imalo je vrlo mali utjecaj. Faraoni su čak posvećivali veću pažnju lokalnim božanstvima darujući zemlju njihovim svetištima i oslobađajući ih poreza (Malek 2002: 111). Zato se pojavila potreba za centralizacijom i racionalizacijom mnoštva božanstava i njihovih kultova koji su stvarali konfuziju u religioznome sustavu Egipta. Te su se zadaće prihvatili svećenici raznih božanstava, pa pojedini gradovi postaju veliki religijski centri povezani s pojedinim bogovima ili grupama bogova. Bogovi se povezuju u razne oktoade ili eneade, a svećenstvo najutjecajnijih gradova razvija vlastitu teologiju, temeljenu na vodećoj ulozi njihova boga u stvaranju svijeta, drugih bogova i ljudi (David 1982: 46). Najvažniji centri postaju Heliopol, Memfis, Hermopol i Teba. Hermopol je imao svoje viđenje stvaranja svijeta u kojemu se, po jednoj verziji, svijet stvara iz kozmičkoga jajeta što ga je snijela ptica ibis koja predstavlja Thota. Vjerovalo se da je Thot stvorio sam sebe, a da su bogovi prvotne oktoade bili njegove duše. Thot je u biti stvoren snagom riječi, pa su ga nazivali i pronalazačem govora (Ions 1990: 29, 85; Uranić 2005: 36). Po drugoj, češćoj tradiciji, Thot je izašao iz Sethove glave ili iz srca stvoritelja u trenutku kad je ovaj bio ogorčen (Meeks & Favard-Meeks 1999: 78).

¹² Tekst mita o sporu Hora i Setha zapisan je na Papirusu Chester Beatty, N° 1, koji je napisan u Tebi oko 1160. godine pr. Kr.

Thot je sudjelovao i u inačici memfiskoga mita o stvaranju svijeta gdje je preuzeo jednu od uloga Atuma. On je, kao izvršitelj Ptahove volje, bio njegov jezik te je kao bog mudrosti svuda pratio gospodara istine, Ptaha (Ions 1990: 28; Matje 1990: 122; Uranić 2005: 40). Kao stvoriteljevo srce i jezik Thot je bio instrument čijim je djelovanjem oblikovan svijet. Njegova vlast nad pisanom i izgovorenom riječi omogućila je da se aktivira stvaralačka misao vrhovnoga boga. Bez Thotova sudjelovanja stvaranje bi ostalo doslovno “mrtvo slovo” (Meeks & Favard-Meeks 1999: 100).

Thot je imao važno mjesto i u heliopolskoj kozmogoniji. Bio je jedan od branitelja u posadi Reove sunčane lađe i vratio je njegovo oko kad je u obliku Tefnut (s kojom se kasnije oženio) pobjeglo u Nubiju. Sunčevo se oko najčešće zamišljalo u liku kćeri boga sunca Rea koja se ponekad nazivala Hator, a ponekad Tefnut. Prema mitu Tefnut/Hator je zbog svađe s ocem odlutala u nubijsku pustinju. Re tada šalje svoga sina Šua i boga mudrosti Thota da je vrate.¹³ Oba se boga pretvaraju u majmune i nalaze odbjegli oko (Tefnut/Hator). Thot svojim magijama i mudročuću smiruje božicu koja naposljetku pristane da je odvedu kući. Njezin povratak obilježavao se u cijelome Egiptu velikom svetkovinom i govorilo se da je to dan vinove loze i obilja Nila, to jest vrijeme procvata prirode i oživljavanja cijele zemlje. Bio je to odraz preddinastičkih obreda povezanih sa smjenom godišnjih doba i obnovom prirode. U povijesnome razdoblju ta se božica povezuje sa solarnim kultom države i postaje kćerka boga sunca. Značajno je da se u pjesmama koje slave Tefnut ona naziva istinskom boginjom vina i izobilja, a Thot, koji ju je prema legendi doveo u Egipat, u istim se pjesmama slavi kao gospodar pijanstva i radosti. Predstave o božičinu povratku s kojim je povezano oživljavanje prirode stapale su se s predstavama o njezinu vjenčanju kojim se osiguravala plodnost cijeloga Egipta (Matje 1990: 64–70).¹⁴

Prema drugome mitu oko *udjat* (“neozlijeđeno oko”)¹⁵ jest oko Horusa koje je Seth raskomadao, a Toth ga je svojim magijskim moćima obnovio i vratio u stanje neozlijeđenosti. Od tada, *udjat* iskazuje “totalnu vidovitost, fizičku cjelovitost, univerzalnu plodnost” (Selem 1997: 91).¹⁶

Držalo se da je Re stvorio mjesec da nagradi Thota ili da je dopustio Thotu da ga sam stvori i noću bude njegov zastupnik na nebu. Dakle jedno se Reovo oko (oko preddinastičkoga sokola) tada poistovjetilo s Thotom koji je tako asimilirao Aaha, prijašnjega boga mjeseca. Bio je poznat i kao *Bijeli kolut*, upravitelj živih bogova zvijezda, a zvali su ga i *Bik među zvijezdama* (Ions 1990: 85). Dok je sokol u Egiptu najraniji oblik solarnoga kulta, bik se povezivao s mjesecom. Govorilo se i da su sunce i mjesec dva oka nebeskoga sokola (Matje 1990: 25; Uranić 2005: 21).

¹³ Mit o povratku Tefnut/Hator iz Nubije rekonstruiran je iz pojedinih redova himni, nepovezanih podataka nađenih u kalendarima svetkovina i iz usporedaba kasnijih književnih odraza s nepotpunim materijalom koji se mogao pronaći među složenim tekstovima na zidovima kasnijih hramova. Druga verzija mita govori o lavljoj božici Sekhmet koja je bila i oko boga sunca. Divlju božicu bogovi su pustili na zemlju da kazni pobunjene ljude, ali je Sekhmet, omamljena mirisom krvi, izgubila kontrolu nad sobom. Thot i Šu poslani su da dovedu odbjegli božicu (Meeks & Favard-Meeks 1999: 25–26).

¹⁴ Sveta vjenčanja božića prirode bila su vrhunac proljetnih svetkovina u mnogim zemljama. Tako se u Babilonu slavio brak božice Ištar i boga Tamuza, Hetiti su slavili sveti brak Velike majke i njezina božanskoga muža, a u Grčkoj se svake godine u Eleuzini slavilo vjenčanje Demetre i Zeusa.

¹⁵ *Udjat* je prvotno imao pogrebnu namjenu. Stavljao se u grob uz pokojnika zajedno s drugim amuletima da bi osigurao njegovu “tjelesnu cjelovitost i sveobuhvatnost njegova pogleda”.

¹⁶ J. Yoyotte: *Dictionnaire de la civilisation égyptiennes*, Paris, 1959, 12–13 (preuzeto iz Selem 1997: 91).

Ljudi su progledali kada je prvi put sinulo tvoje desno oko. A tvoje lijevo oko rastjeralo je noćnu tamu.

Himna Amon-Reu (papirus N0 3049 iz Berlinskog muzeja; Matje 1990: 64)

Najraširenije je bilo vjerovanje da je stvoritelj uredio stvari tako da ga mjesec zamjenjuje na noćnome nebu i omogući ljudima bar malo svijetla. Tako je prenio dio svojih moći bogu mjeseca Thotu koji tako postaje njegov zamjenik. Mjesečeva svjetlost otkriva ljudima položaj zvijezda i planeta, kao i različite faze samoga mjeseca, što im omogućuje praćenje i mjerenje vremena. Gospodar zvijezda, Thot/mjesec, tako razdvaja godišnja doba, dane, mjesece i godine, pa je on mjeritelj vremena bogova i ljudi. Zbog toga je lunarni kalendar služio i za određivanje redoslijeda egipatskih svetkovina i strukture same liturgije. Sukladno tomu Thot je označavao glavne dijelove zemaljskoga postojanja kraljeva, ali i običnih ljudi. On je imao moć da odredi životni vijek. Zajedno sa Sešat bilježio je glavne trenutke u vladavini kraljeva, pa je urezivao svaku godinu vladavine na palminu grančicu. Također je za svaku *sed* svetkovinu upisivao ime vladara na listove svetoga drveta u Heliopolu. Stoga je bio i stvarni voditelj ceremonija tijekom kraljevskih rituala u hramovima. Thot je po naredbi vrhovnoga božanstva utvrdio oblik svijeta i granice zemalja. Odredio je strukturu Egipta i u njemu organizirao nome (Meeks & Favard-Meeks 1999: 90, 101, 118–119).

Kao i mnogi drugi narodi staroga svijeta, Egipćani su u početku imali lunarni kalendar, određen fazama mjeseca i ciklusom poljoprivredne godine (rastom, rađanjem i mirovanjem zemlje).¹⁷ Takav kalendar bio je dovoljan za poljoprivredne potrebe običnoga seljaka, no sa stvaranjem centralizirane države javlja se potreba za preciznijim bilježenjem vremena. Tijekom Arhajskega razdoblja uvodi se takozvani građanski kalendar s lunarnom godinom od 365 dana. Godina se sastojala od dvanaest mjeseci po trideset dana, a na kraju svake godine dodavalo se još pet dana (Aldred 1992: 92–93).¹⁸

Po naučavanju heliopolskoga svećenstva Thot je zbog svoje ljubavi prema Nut umetnuo dodatnih pet dana da bi ona mogla roditi svaki dan po jedno dijete: Ozirisa, Izidu, Seta, Neftidu i Hora (Ions 1990: 49).¹⁹ Zahvaljujući sudjelovanju u kreiranju vrhovne enade bogova, Thot je odigrao ključnu ulogu ne samo u stvaranju kalendara nego i pri uspostavljanju poretka na nebu, a preko toga i na zemlji.

Kao izumitelj kalendara Thot je bio važan za svakodnevno putovanje Reove lađe, daleke za svakodnevni izlazak sunca.

O Re, oni koji borave na visinama i oni koji borave u dubinama dive ti se. Bog Tot i boginja Maat obilježiše ti [putovanje] za svaki pojedini dan.

Anijev papirus (Budge 2005: 33)

¹⁷ Lunarna je godina imala četiri mjeseca sezone poplava (*akhet*), četiri mjeseca sezone sjetve i rasta (*peret*) i četiri mjeseca sezone žetve i niskoga vodostaja Nila (*šomu*). Budući da se ta lunarna godina sastojala od 354 dana, svake treće ili, rjeđe, svake druge godine ubacivao se dodatni mjesec od 29 ili 30 dana.

¹⁸ Svaki je mjesec bio podijeljen na tri tjedna od po deset dana, a uvedena je i podjela dana na dvadeset četiri sata. Oko 2500. godine pr. Kr. uvodi se i drugi lunarni kalendar vezan za građansku godinu, a ne kao prije za zvijezdu Sotis. Tako su Egipćani u većemu dijelu svoje povijesti imali tri kalendara: građanski kalendar, po njemu napravljen lunarni koji je služio za administrativne i porezne potrebe uprave te prvotni lunarni kalendar po kojemu su se određivali datumi religijskih svetkovina i hramskih službi.

¹⁹ Priču prenosi i Plutarh u svojem djelu *De Iside et Osiride* 12 (vidi također Živković & Gospodinović 1993: 24–25) u kojemu Thota poistovjećuje s grčkim bogom Hermom, a tvrdi da je on bio i otac božice Izide.

Zauzimao je i važno mjesto u posadi sunčeve lađe gdje stoji na pramcu i uništava Reove neprijatelje (Ions 1990: 39).²⁰

Slava ti, O Heru Khuti (Harmahis), koji si bog Khepera, samostvoreni; divan si dok se nad obzorjem uzdižeš i prosipaš zrake svojeg svjetla na zemlje Sjevera i Juga.... Bog Thot je utvrđen na pramcu tvoje lađe potpuno uništavajući sve neprijatelje tvoje...

Anijev papirus (Budge 2005: 35–36)

Stari Egipćani vjerovali su da Reovu lađu svaku večer kad ulazi u podzemni svijet dočekuju pavijani, personifikacije boga Thota.

Ti si stvorio pavijane
da pjevaju tebi
da igraju oni pred tobom
i da ti uzvikuju pohvale.

Hieratische Papyri des Museums zu Berlin, II, N0 3050 (Matje 1990: 56)

Njegova uloga u uspostavljanju poretka na nebu i zemlji odražava se u mitu o sukobu Hora i Setha. Thot zastupa Hora u sudskome procesu koji se vodio za utvrđivanje prava na vlast nad Egiptom. Matje u toj predaji vidi mitološki odraz sukoba interesa matrijarhata i patrijarhata (1990: 87–88). Oba protivnika u sporu istupaju s obrazloženim zahtjevima za preuzimanjem Ozirisova prijestolja pri čemu se pozivaju na potpuno različite pravne norme. Hor kao sin traži vlast za sebe po zakonima naslijeđa patrijarhata, dok Seth zahtijeva ta prava kao Ozirisov brat kojega je rodila ista majka, dakle u skladu s poretkom matrijarhata. Ključne riječi izriče upravo Thot kao pristalica i zastupnik Hora:

Zar će Ozirisova titula biti predata Sethu dok je tu njegov sin Hor?

Chester Beaty papirus (Matje 1990: 148)

Uspostavljanje Horove vlasti u mitu odražava obnavljanje poretka u Egiptu i utvrđuje faraonovu vlast na zemlji. To se dobro vidi u tekstu Krunidbenih misterija faraona Sesostrisa I. koji su posvećeni stupanju na vlast Sesostrisa I, a istodobno i sahrani njegova oca Amenehmeta I. Glavne uloge u ovome su tekstu dodijeljene Horu (to jest novomu faraonu), Horovim sinovima, faraonovoj djeci, Ozirisu (koji ne izgovara nijednu riječ i predstavljen je mumijom umrloga Amenehmeta), Sethu (kojega zamjenjuje životinja prinesena na žrtvu) i Thotu koji kao glas pravde objavljuje Sesostrisovo preuzimanje vlasti (Matje 1990: 97–98). Činom stupanja novoga faraona na vlast označava se ponovna obnova poretka na zemlji.

Mitološka borba Hora i Setha shvaćena je i kao dio trajnoga sukoba vječnih snaga sve-mira iz kojega kao pobjednik izlazi onaj na čijoj je strani pravedan glas (Selem 2006: 111).²¹

²⁰ Ponekad se vjerovalo da je Thot na pramcu zamijenio Setha koji je s te pozicije istjeran zbog izazivanja bogova (Ions 1990: 64–66).

²¹ Radi se o izrazu *m₃c-hrw* (*ma-heru*) koji se javlja od *Tekstova sarkofaga* srednjega kraljevstva, vremena kojemu pripada i spomenuti tekst krunidbe faraona Sesostrisa I. Izraz se vrlo često javlja u vezi s moralnim vrijednostima unutar zagrobnoga suda. Tako u *Anijevu papirusu*, nakon povoljnoga ishoda Thotova mjerenja srca, bogovi Anija nazivaju *ma-heru*. Tako mu daju moć da savlada sve prepreke na svome putu (Budge 2005: 119). Selem (2006: 111) iznosi nekoliko mogućih prijevoda (iako napominje da je njegov doslovni prijevod dvojbena): *pravedan glas* ili *opravdan glas*, *glas je istinit* ili *istinitost glasa* (od franc. *juste de voix*). Izraz se prvenstveno povezuje s Horom u njegovu sporu sa Sethom oko naslijeđa.

Držalo se da je Thot uredio prve kraljevske anale koji su bili upisani na listove svetoga drveta u Heliopolu (Meeks & Favard-Meeks 1999: 29).

Thot se s Horom ponekad prikazivao u scenama koje su potvrđivale faraonovu vlast nad obama dijelovima Egipta. Na zidu hrama Setija I. u Abidu Thot i Hor stoje uz faraona koji, okružen božicama Nekhbet i Uadjit (zaštitnicama Gornjega i Donjega Egipta), sjedi na prijestolju. Oba Boga drže u rukama konopce koji su privezani za trostruke motive *sema tauu* (sm-t-wy).²² Popratni tekst ponavlja vizualnu poruku. Hor ujedinjuje Egipat pod prijestoljem svoga sina, a Thot govori: “Ujedinio sam Donji i Gornji Egipat za tebe.” Time se Seti potvrđuje kao vladar obaju dijelova Egipta koji su sjedinjeni u njegovoj osobi. Oba boga zajedno su prikazana i na zidovima građevine koju je Taharka podigao pokraj svetoga jezera u Karnaku kao mjesto za izvođenje ritualnih radnji pri povratku Amonova kipa iz Medinet Habua. Thot i Hor prikazani su kako pročišćuju faraona prije njegova ritualnoga darivanja bogovima (Robins 2000: 174, 214).

Jedna od najistaknutijih Thotovih funkcija ona je glasnika bogova i desne ruke vrhovnoga božanstva. Imao je svojevrsnu vlast nad svim bogovima i bio je pandan velikoga vezira u egipatskoj hijerarhiji. Stalno je bio uz vrhovnoga boga, dajući mu savjete, odgovarajući na njegova pitanja, predlažući mu rješenja. Da bi stupile na snagu, bogovi su svoje odluke morali prvo diktirati njemu. Jednom kad bi te odluke bile zapisane, Thot se osobno pobrinuo da budu dostupne svima, i na nebu i na zemlji. To znači da je morao neprestano putovati između neba i zemlje, pa je jasno zašto su ga držali posrednikom između bogova i ljudi. Zbog svoje sposobnosti da piše i tako prenosi znanje Thot je čuvao utemeljeni poredak. Ravnajući se po odlukama vrhovnoga boga, određivao je pravila ponašanja svih bogova (Meeks & Favard-Meeks 1999: 38–39).

Thot nije bio posrednik samo između bogova i ljudi, nego i između svijeta živih i svijeta mrtvih. Tako su duše umrlih morale dobiti njegovu i Anubisovu dozvolu ako su htjele posjetiti ovaj svijet. Thot je prenio oznake kraljevske vlasti u svijet mrtvih da ondje okruni Ozirisa. On je iz svijeta mrtvih donio sredstva kojima je izliječio maloga Hora. Thot je, općenito govoreći, imao moć da prelazi sve granice (*ibid.* 88).

Thot se povezivao i s božicom Maat koja je bila zaštitnica poretka i harmonije svijeta (Uranić 2005: 118). Zajedno se pojavljuju na scenama vaganja duše i Thot se često prikazuje s njezinim atributom, nojevim perom na glavi. Vjerovalo se da su Thot, Maat, Ptah i Khemu zajedno stvorili svijet i ljude (Budge 2005: 84, 91, 99). Njih su se dvoje smjenjivali na funkciji suca u nebeskome sudu kojim je predsjedalo vrhovno božanstvo (Meeks & Favard-Meeks 1999: 40).

Thot je imao još jednu važnu ulogu unutar Ozirisova mitološkoga kruga koja ga je označila i kao boga zaštitnika medicine i čuvara magičnih formula. Nakon što je pomogao Izidi da se s tek rođenim Horom sakrije od Setha u močvarama Delte, magičnim je formulama izliječio maloga Hora od otrova škorpiona ili zmije koju je poslao Seth.

Ja sam Izida, ja sam izašla iz prostorije za robinje u koju me zatvorio moj brat Seth. I Thot, veliki bog, gospodar istine i na nebu i na zemlji, reče mi tada: Dođi o boginjo Izido! Dobro je čuti: jedan živi, drugi upravlja. Sakrij se sa svojim sinom, djetetom koje nam dođe! Kada narastu njegovi udovi i kad se opaše svom

²² *Sema-tauu* zapravo je znak pluća, simbolični iskaz egipatske dvojnosti u jednome. Simbolizira disanje dvojga (Gornjega i Donjega Egipta) kroz jedno (jedinstvenu faraonsku državu; Selem 1997: 100).

svojom snagom, ti ćeš mu pomoći da zauzme prijesto svoga oca, i on će dobiti titulu gospodara Obiju Zemalja.

Izida i sedam škorpiona (Matje 1990: 138–139)²³

I dođe bog Thot sa svojim magijama i velikim savjetima oslobođenja: “Šta je to, šta je to, Izido, blaga boginjo mudrih usta? Neće snaći nesreća tvog sina Hora! Njega štiti Reova lađa! Ja dođoh sada iz božanske lađe: sunce će se zadržati, svjetlosti neće biti dok se ne iscijeli Hor svojoj majci Izidi!...”

...(govori Thot): “Ne boj se, ne boj boginjo Izido! Ne viči, o Neftida! Ja dođoh s neba s dahom života da iscijelim dijete njegovoj majci...”

Ja sam Thot, najstariji Reov sin, i Atum, otac bogova mi naredi: “Neka ozdravi Hor svojoj majci Izidi!” O Hore, Hore tvoj duh tebe štiti. Tvoji pratioci su učinjeni tvojim stražarima! Otrov je umro i odbijen je njegov plamen koji je prožimao sina Moćne (Izide)!

Izida i Hor u močvarama Delte (Matje 1990: 145–146)²⁴

...Dobro došao, o Thote! (Ti) koji pristizeš ruku punih i opskrbljen magijskim izričajima...

Knjiga mrtvih, poglavlje 23 (*Papirus Zagreb 601*)²⁵

U Horemhebovoj *Himni Thotu* on se naziva “sveznajući” i “onaj koji zna tajne”. Thot je bio povezan s ezoteričnim tekstovima pristupačnima samo iniciranim pripadnicima kulta. On se, zajedno s Izidom, smatrao autorom rijetkih primjeraka ezoterične *Knjige disanja* koja je, čini se, trebala biti iduća postaja u razvoju *Knjige mrtvih* (Uranić 2005: 118). U ovome je kontekstu najpoznatija *Priča o Setni* u kojoj Setna (sin Ramzesa II. i Ptahov svećenik) razgovara s dušom Neferkaptaha i njegove žene. Oni mu otkrivaju priču o pronalasku *Thotove knjige* i opasnostima njegove magije koja ih je na kraju i stajala života. Knjiga je onomu tko je pročitao omogućavala da spozna sve tajne stvaranja svijeta, upozna narav bogova i razumije jezik životinja. Uvidjevši opasnost Thotove magije, Setna ostavlja knjigu zatranu u Neferkaptahovoj grobnici gdje će ostati “do dana Ozirisova povratka na zemlju” (Meeks & Favard-Meeks 1999: 102; Uranić 2005: 26). Vjerovalo se da iz vremena 4. dinastije (vladavina Mikerina) potječe religijski tekst od kojega je kasnije nastalo jedno poglavlje (30B) *Knjige mrtvih*. Po tradiciji tekst je pronađen na željeznoj ploči koju je rukom boga Thota ispisao kraljev sin Herutataf. Njime se htjelo pomoći pokojniku tijekom posmrtnoga suda i trebalo se spriječiti da ga njegovo “srce napusti u onome svijetu”.²⁶ Vjerovalo se da su knjige koje je Thot napisao sadržavale “intimno znanje” bogova, tajne koje su trebale obogatiti i olakšati ljudski život. Međutim iako je Thot izumio pismo i napi-

²³ Tekst je napisan na takozvanoj “Steli Hora na krokodilima” iz bivše Meternihove kolekcije (sada u muzeju Metropolitan u New Yorku). Na steli se nalazi i tekst *Izida i Hor u močvarama Delte*.

²⁴ Usp. bilješku 8.

²⁵ Prijevod I. Uranić & B. Čuček prema izvorniku: *Papirus Zagreb 601* u Uranić 2005: 179.

²⁶ Papirus na kojemu je zapisana molitva i priča o njezinu porijeklu napisan je oko 2000 godina poslije Mikerina, ali nema sumnje da potječe iz starijega razdoblja.

sao sve te magične knjige, on sam nije nikada proizveo nikakvo književno djelo (Meeks & Favard-Meeks 1999: 94–98).

Možda najvažnija Thotova uloga bila je ona koju je imao pri putovanju umrloga u drugi svijet. Već na samome početku *Knjige mrtvih* ističe se monolog koji Thot izgovara kraj ulaza u onozemaljski svijet moleći bogove toga svijeta da pozovu k sebi umrloga koji im je doveden (Matje 1990: 99). Isto tako Thot prati umrloga na lađi koja ga vodi do svijeta mrtvih. Ulogu *psihopompa*, sprovodnika duša umrlih, Thot je zadržao još dugo u helenističko-rimskome razdoblju kad je poistovjeđivan s grčkim Hermom. Vjeruje se da je rimski car Hadrijan, poznat kao helenofil, 130. godine uveden u tajna znanja Herma-Thota (Selem 1997: 40, 76–77). Glavnu ulogu u pogrebnome kultu Thot je ipak imao pri vaganju srca umrloga jer je nadgledao mjerenje, bilježio rezultat i objavljivao ga bogovima.

Thot zapisuje rezultat i obraća se bogovima: Čujte sljedeću presudu. Srce je Ozirisovo uistinu izmjereno i duša njegova mu je svjedokom bila....

Velika zajednica bogova mu uzvraća: Ono što iz tvojih usta izlazi, o Thote, koji u Khemenu boraviš, potvrđuje se...

Hor se obraća Ozirisu: Dođoh ti, O Un-nefere (Ozirise) i dovedoh ti Ozirisa Anija. Ustanovljeno je da mu je srce pravedno i s vage dolazi..... Thot ga je izmjerio prema naredbi zajednice bogova.

Anijev papirus (Budge 2005: 117–118, 122)

Ovdje do izražaja dolaze Thotove funkcije pisara i glasnika bogova.

Mjesto u pogrebnim vjerovanjima Egipćana osiguralo je Thotu sudjelovanje u oživljavanju Ozirisa. U tome mitu najjasnije dolaze do izražaja njegove magijske moći koje su bile temelj čitava sustava pogrebnih vjerovanja u Egiptu.

Dođoh tebi, o sine Nutin, Ozirise, Prinče vječnosti; ja sam u pratnji boga Thota, i radovah se svemu onome što je on učinio za tebe. On je udahnuo svjež zrak u nozdrve tvoje, i život i snagu tvojem divnom licu... On je učinio da ti bog Šu tijelo osvijetli; on ti je stazu zraccima svjetla obasjao; on je uklonio nedostatke i mane tvojih udova magičnom moći iz usta svojih; on je Setha i Hora pomirio tebe radi; on je uništio vihor i oluju..

Huneferov papirus (Budge 2005: 61)

Imajući ovaj mit na umu, stari su Egipćani ustrajali u namjeri da omoguće uskrsnuće svojim bližnjima istim postupkom koji je primijenila Izida (Thotove magične formule), pa su pokojnika opskrbljivali nizom tekstova ispisanih na zidovima grobnice, sarkofagu ili papirusima. Jedino su Thotove riječi i molitve svećenika mogle preobraziti tijelo umrloga u *sahu*, nepokvarljivo, duhovno tijelo koje odmah izlazi iz groba i odlazi na nebo gdje boravi s bogovima (Budge 2005: 139).

Nema ni jednog dijela mojeg tijela koji nije dio nekog boga. Bog Thot u potpunosti štiti moje tijelo i ja sam Re dan za danom.

Knjiga mrtvih, 42. poglavlje (Budge 2005: 158)

U *Tekstovima piramida* upravo Thot ponovo “postavlja” glavu umrlomu kralju, što bi po Selemu (2006: 35) moglo biti u vezi s idejom “obnove razuma”. Međutim nisu samo Thotove riječi štatile umrloga, nego je on sâm aktivno sudjelovao u borbama na putu kroz onaj svijet.

O Thote, požuri, ukloni onoga koji škodi Ozirisu, uhiti onoga koji zlo govori o njegovom kraljevskom imenu, i ščepaj ga svojom rukom.

Tekstovi piramida 23 (prijevod P. Selema u Selem 2006: 37)

Zaoštri svoj nož, o Thote, nož oštar i bridak, koji sasijeca glave i izrezuje srca. On će sasjeći glave i izrezati srca onih koji bi se mogli meni suprotstaviti dok prilazim k tebi, o Ozirise, i onih što bi me mogli otjerati dok prilazim k tebi, Ozirise.

Tekstovi piramida 477 (prijevod P. Selema u Selem 2006: 38)

U *Knjizi mrtvih* umrli je do Ozirisa mogao doći tek nakon što točno izgovori imena područja kroz koja je putovao i dijelova vrata kroz koja mora proći nakon vaganja srca. Naposlijetku pokojnik dolazi do Thota koji ga najavljuje Ozirisu nakon što mu umrli točno kaže koga je došao vidjeti (Ozirisa) (Meeks & Favard-Meeks 1999: 147).

Sastavni dio popudbine koja se nalazi u egipatskim grobnicama bile su figurice *šauabtij* (na staroegipatskome “onaj koji odgovara”). Njihovo ime proizlazi iz njihove funkcije jer oni odgovaraju na Thotov poziv da se u ime kušnje obavi neki teški poljodjelski rad.²⁷ U egipatskim se grobnicama javljaju i druge figurice po funkciji djelomično srodne šauabtijima koje također služe kao zamjena za poljodjelske radove što ih u nizu iskušenja pokojniku nameće Thot (Selem 1997: 83, 88). Taj magijsko-metafizički aspekt dobro se uklapa u Thotovu prirodu i potvrđuje njegovu ulogu posrednika između svjetova.

Zbog sudjelovanja u pogrebnim ritualima Thot je zadobio važnu ulogu u ozirisovim misterijima koji su se svake godine, počevši od 12. dinastije, održavale u Abidu. Hodočasnici koji su dolazili iz cijeloga Egipta da bi sudjelovali u ponovnome oživljavanju Ozirisa bili su poznati kao “Sljedbenici Thota” (David 1982: 108).

Thot je, kao i svi bogovi, uza sve svoje pozitivne osobine imao i drugu stranu. Zahvaljujući svomu lukavstvu i poziciji posrednika između ljudi i bogova, bio je zadužen da među bogovima dijeli žrtvene darove koje su im prinosili ljudi. Budući da je, kao i svi bogovi, uz brojne vrline imao i neke slabosti, nije mogao odoljeti da sebi ostavi malo više darova nego što mu pripada. Tako se još jednom našao pred sudom bogova, ali taj put kao optuženik. Tužitelj je bio bog Babi. Optužio je Thota da je ukrao dio žrtvenih darova koji su pripadali Reu. Babi nije bio baš omiljen među bogovima jer je bio agresivan, raskalašen i nepristojan. Njegova je dužnost bila egzekucija prokletih, što baš nije ulijevalo previše povjerenja, tako da je njegova tužba odbačena. Thot je ipak imao više utjecaja kod bogova, pa su zato svjedočili u njegovu korist iako su znali da su optužbe bile opravdane. Druga priča govori o dobro informiranome pokojniku koji je ucijenio Thota da će odati bogovima da uzima njihove darove ako mu ne osigura posebnu zaštitu na onome svijetu. Thot je naime kao bog mjeseca manipulirao vremenom, pa je skratio lunarni mjesec na manje od trideset dana. Žrtve koje nisu pripale nijednomu bogu zadržao je za sebe. Thot dakle nije baš uvijek

²⁷ Šauabtiji su vjerojatno pri pojavi u pogrebnome kultu imali ulogu dvojnika, to jest postali bi oslonac za *ka* umrloga ako je njegovo tijelo bilo uništeno.

koristio svoje znanje u dobre svrhe. Svoju je mudrost i poznavanje pisma i vremena koristio da zadobije prednost pred drugim bogovima. Rabio je svoju moć koju je imao nad nebeskim tijelima da manipulira vremenom (Meeks & Favard-Meeks 1999: 44–45, 102). Po toj je osobini Thot sličan svomu pandanu u grčkoj mitologiji, Hermu. Hermo je još prije nego što je prohodao ukrado Apolonu stado krava. Kad je Apolon nakon dugoga lutanja napokon pronašao lopova i optužio ga na Olimpu pred svim bogovima, oni mu isprva nisu vjerovali (kao ni egipatski sud bogova Babiju). Hermo je nakraju ipak priznao krađu, ali se uspio nagoditi s Apolonom, pa je u zamjenu za krave dao liru. Zatim je za pastirsku frulu, koju je sam izmislio i izradio, zatražio od Apolona da ga nauči pretkazivanju iz leta ptica. Zeusa su zabavljale nepodopštine njegova maloga sina, pa ga je proglasio svojim glasnikom. Nisu to bile jedine sličnosti između tih dvaju kasnije poistovjećenih božanstava. Hermo je naime pomagao trima Suđenicama pri sastavljanju pisma, izmislio je astronomiju i mjere za težinu i dužinu (Graves 1974: 63–66).

Kasnije, u helenističko-rimsko vrijeme, dolazi do spajanja Thota i grčkoga boga Herma. Hermo, izvorno glasnik bogova, imao je i ulogu psihopompa. U tom kontekstu u ruci drži *kerykeion*, što kasnije postaje i Thotov simbol. Hermo–Thot imaju u tome sinkretičkom obliku sprovedničku ulogu, posebice u vezi sa zagrobnim putovanjem (Selem 1997: 96–97, 144, 151–152). Thota, kao najmudrijega od svih bogova, gospodara pisma, znanosti, matematike i medicine, okružuje svojevrsna ezoterična aura. On je “tri puta najveći” (*Trismegistos*) i zato je religijsko-povijesni predak egipatskoga gnostičkog naučavanja (Görg 2004: 440; Uranić 2005: 119).

Thot se pojavljuje i u imenima nekih od najistaknutijih faraona. Grčki oblik imena faraona Tutmozisa na egipatskome ima oblik *Djehuty-mes* (‘Thot je rođen’), a postoji i privatno ime *Djehuty-hetep* (‘Thot je milostiv’) (Stevenson Smith 1981: 430).

Kako se vidi iz ovoga kratkog pregleda, Thot je od prvotnoga boga mjeseca, čije je karakteristike zadržao do kraja egipatske države, postao bog koji je izumio govor, pismo, računanje, kalendar. Bio je i glasnik bogova, branitelj sunčeve lađe i poretka na nebu i na zemlji, bog istine, Veliki čarobnjak, zaštitnik medicine, nauke, Gospodar božanskih knjiga i Gospodar božanskih riječi. Zanimljiva je i Thotova veza s božicom Izidom. Spomenula sam da Plutarh navodi (*De Iside et Osiride* 12; Živković & Gospodinović 1993: 25) da je on bio njezin otac. Nadalje Thot joj je bio glavni pomoćnik dok se skrivala s Horom od Setha, pomogao joj je izliječiti Hora od otrova škorpiona ili zmije, podupirao je i zastupao njezina sina pri vraćanju Ozirisova prijestolja. Kad je Izidi razljućeni Hor odrubio glavu, Thot joj je, prema *Papirusu Sallier IV*, na ramena postavio kravlju glavu (Selem 2006: 113). Oboje su smatrani velikim čarobnjacima, a vjerovalo se i da su zajedno napisali neke magične knjige.

Kako jača Izidin kult tijekom helenističkoga razdoblja, tako Izida preuzima i neke Thotove, to jest Hermove funkcije, pa joj se pripisuje i izum pisma. U aretalogiji iz Kume naznačena je narav nekih njezinih božanskih ovlasti:

Ja sam Izida, vladarica čitave zemlje, mene je podučio Hermes, i ja sam s Hermesom zajedno otkrila pismo naroda.. Ja sam dala ljudima zakone i ja sam utvrdila ono što nitko ne može izmijeniti...

...ja pokazujem put zvijezdama...

...Ja sam ljudima otkrila misterije. Ja sam zapovjedila da se obožavaju kipovi bogova. Ja sam odredila zemljišta božanskih hramova...

...Ja sam utvrdila pravdu jaču od zlata i srebra...

IG XII/1: 217 (Selem 1997: 18)

Mezopotamija: Nisaba i Nabu

Najranije pravo pismo u Mezopotamiji nastaje otprilike istodobno kad i ono u Egiptu, oko 3100. godine pr. Kr. (razdoblje kasnoga Uruka), ali za razliku od Egipta u Mezopotamiji možemo pratiti njegov razvoj od prvih pomoćnih sredstava brojenja (razdoblje Ubaid) preko protoklinastoga (razdoblje kasnoga Uruka) i klinastoga pisma (od ranodinastičkoga II/III razdoblja) sve do njegova nestanka malo poslije početka naše ere. Identificirana su razna sredstva koja su prethodila pismu u punome smislu riječi. To su u prvome redu takozvani biljezi ili brojači (engl. *tokens* ili *calculi*); javljaju se već u neolitik i na njima D. Schmandt-Besserat (1996) temelji svoju teoriju o nastanku pravoga pisma. Autorica u biljezima vidi izravne prethodnike klinastoga pisma, a druga pomoćna sredstva (bule, šuplje, loptaste omotnice i takozvane “numeričke” pločice) samo su stupnjevi unutar toga razvoja. Drugi autori u pomoćnim sredstvima vide odvojene sisteme bilježenja uz koje se zasebno razvilo pismo (Van de Mieroop 2007: 33; Pollock 2005: 149–162). Protoklinasto pismo javlja se krajem 4. tisućljeća pr. Kr. u samome Uruku. Nešto kasnije javlja se protoelamsko pismo u Suzi. Oba pisma još su uvijek bila neka vrsta mnemotehničkih sredstava i nisu imala veze sa samim jezikom koji bilježe. Sadrže dvije vrste znakova: one koji bilježe proizvod, njegovo porijeklo i osobe uključene u transakciju te one za količinu (brojeve). Protoklinasto je pismo bilo ideografsko, što znači da svaki znak označava jednu stvar ili ideju. Mnogi simboli još su uvijek bili piktografske prirode, to jest predmet ili ideja bili su prikazani naturalistički (Nissen, Damerow & Englund 1993: 116; Pollock 2005: 162–165; Van de Mieroop 2007: 28–33). Do prijelaza s protoklinastoga na klinasto pismo dolazi oko sredine 3. tisućljeća pr. Kr. Promjena je uključivala preobrazbu oblika znakova i prijelaz na silabički sistem pisma, s čime je povezana i pojava gramatičkih elemenata. Uz većinu zapisa ekonomske prirode tada se javljaju i prve literarne kompozicije (mitovi, himne, kraljevski natpisi itd; Pollock 2005: 167–168).

Pismo se javlja usporedno s općim promjenama koje se zamjećuju na prostoru Mezopotamije i Elama. Tijekom 4. tisućljeća dolazi do porasta stanovništva i nagloga razvoja gradova. Raste i broj i veličina gradova, uglavnom u južnoj Mezopotamiji, tako da krajem toga razdoblja postoji nekoliko urbanih centara u kojima se unutar hramskih kompleksa pronalaze prve pisane pločice (Van de Mieroop 2007: 21–25).²⁸

U Mezopotamiji, kao i u Egiptu, religijske su zamisli bile usko povezane s konceptom nadnaravnoga. Rani vidovi božanstava vezani su uz prirodu i ljudsko iskorištavanje prirode (uzgoj stoke, obrađivanje zemlje, lov itd.). Veza između svijeta bogova i prirode proširena je i na svijet ljudi kako bi se hijerarhijski odnosi unutar društva protumačili kao pravilan odraz prirodnoga poretka. Postojao je velik broj različitih bogova i božica. Najkasnije do sredine 3. tisućljeća pr. Kr. svaki je grad imao svoga boga zaštitnika kojemu je pripadao. Njegov hram i njegovo svećenstvo imali su najveću moć i utjecaj na okolnome području (Pollock 2005: 186). Neka su božanstva, ovisno o moći i bogatstvu grada, smatrana važnijima od drugih, pa popularnost pojedinoga boga (a s time i njegova teološka, ali i politička moć)

²⁸ Najstarije su pisane pločice pronađene u Eaninu svetištu u Uruku.

varira od mjesta do mjesta i s vremenom se mijenja. Zbog dinamičnosti kojom božanstva odlaze i dolaze i mijenjaju imena i atribute teško je govoriti o specifičnome, jedinstvenome mezopotamijskom panteonu.

Atributi koji božanstva povezuju sa silama prirode, pogotovo s plodnošću zemlje, smatraju se njihovim najranijim oblikom. S ubrzanim gospodarskim i političkim razvojem krajem 4. i početkom 3. tisućljeća pr. Kr. karakteristike se bogova počinju mijenjati, ali nikada ne gube vezu sa svojim primarnim oblicima, nego se nadograđuju funkcijama koje ih povezuju sa svjetovnom, političkom situacijom. Božanstva više ne djeluju po nestalnim, hirovitim zakonima prirode, nego po planu i pravilu organiziranoga društva (Pollock 2005: 188). Vladajući sloj preko religijskoga koncepta opravdava svoj položaj i razlike unutar društva prikazujući ih kao odraz prirodnoga poretka svijeta.

U počecima mezopotamijske povijesti, u sumerskoj kulturi, zaštitnik pisma i pisara bilo je žensko božanstvo, božica Nisaba. Druga su joj imena bila Nanibgal i Nan-bar-šegunu. Njezin zaštitni znak bio je stilus za pisanje. Bila je zaštitnica grada Uruka (biblijski Ereh). U svojim počecima Nisaba je bila božica žita, zatim sumerska božica umjetnosti, pismenosti i znanja, kći nebeskoga boga Ana ili Enlila. Nisaba je “otvarala čovjekove uši”, to jest obdabila je ljude shvaćanjem. U sumerskim mitovima muž joj je bio bog Haja, a kći Sud, zaštitnica grada Šurupaka koja se u babilonskome razdoblju poistovjetila s božicom Ninlil (Black *et al.* 2006: 8, 106–107; Lurker 2001: 256).²⁹ Sud se vjenčala s bogom Enlilom (mit *Enlil i Sud*), zaštitnikom grada Nipura. Nakon vjenčanja Enlil objavljuje sudbinu svoje žene koja se od toga trenutka zove Ninlil. Božica Ninlil (Sud) preuzima majčin atribut božice žita (Black *et al.* 2006: 111). Sud ipak ostaje djelomično samostalno božanstvo i kao takva preuzima neke Nisabine ovlasti. U kasnijemu, babilonskom razdoblju Nisaba postaje žena boga Nabua koji preuzima njezine atribute (Green & Black 2000: 206).

Nisaba je prvenstveno bila zaštitnica pisara i službenika, pa se vrlo često pojavljuje u mitovima i himnama. Bila je važan dio svijeta bogova; bez nje se ne bi mogli voditi nikakvi računi, ne bi se moglo žeti žito te bi se srušio civilizirani poredak svijeta (*Himna Nisabi*; Black i dr. 2006: 293–294). Nisaba i njezin status odražavaju mišljenje koje je pisarski stalež imao o sebi kao o ključnome dijelu života gradova i zemlje. Nisabin božanski muž Haja, koji je dijelio s njom dobar dio sposobnosti, dosta je zapostavljen u literarnome korpusu Sumerana (Rim-Simova *Himna Haji*; Black i dr. 2006: 275, 295–296).³⁰

Nisaba je kao i egipatska božica Sešat promatrala i tumačila zvijezde i prema njihovu položaju određivala gradnju raznih zgrada.

Nanše tumači Gudein san: Mlada žena... koja drži stilus od najfinijeg srebra u svojoj ruci, koja ga je položila na pločicu s naklonjenim zvijezdama i savjetovala ih, u biti je moja sestra Nisaba. Ona ti objavljuje svete zvijezde koje proriču gradnju kuće...

Izgradnja hrama Ningirsua (Black i dr. 2006: 48)

²⁹ Radi se o mitološkome objašnjenju religijske povijesti rane Mezopotamije, to jest o apsorpciji lokalnoga kulta Šurupaka u Nipurski panteon. Izgleda da je nezavisni kult božice Sud izumro nakon ranodinastičkoga razdoblja, ali kako je još u ranijemu vremenu uspostavljena veza kultova grada Uruka i Šurupaka, i njihove su se zaštitnice morale povezati rodbinskim vezama, pa postaju majka i kći; Sud opstoji unutar kulta božice Nisabe (Black i dr. 2006: 106–108).

³⁰ Njegov je hram 1940-ih iskopan u malome starobabilonskom gradu Šadupumu (danas u predgrađu Bagdada).

Nisaba se također brinula za stado boga mjeseca Nane (Nanar), pa bilježi broj stoke na svoje pločice.

Oni (čuvari stada) slave gospodara pjevajući himne (?) dok odlaze u ġipar svetište. Nisaba je primila njihov zbroj, Nisaba je primila njihov račun i zapisuje ga na glinu. Slava bila svetim kravama Nane, koje cijeni mladi Suen (Sin).

Nanina stada (Black i dr. 2006: 146)

Nisaba je kao i Thot unijela red u svijet ljudi i odredila granice provincija.

...Slavljena bila Nisaba koja je donijela red... i učvrstila okruge u njihove granice, gospodarica čije božanske snage su božanske snage koje su bez premca.

Učiteljev savjet mladom pisaru (Black i dr. 2006: 280)

Bog Nabu bio je akadsko božanstvo koje je od starobabilonskoga razdoblja polako preuzimalo Nisabine funkcije, a i sama Nisaba nakraju mu postaje žena. Bio je sin božice Sarpanitu i Marduka, vrhovnoga boga babilonskoga panteona i zaštitnika grada Babilona (Lurker 2001: 243). Kult boga Nabua vjerojatno je u Mezopotamiju došao u ranome 2. tisućljeću pr. Kr. iz Sirije s nomadskim narodom Amorita. Centar njegova štovanja, kao i štovanja njegove žene Tešmet, postaje Borsipa.³¹ Brzo se uključuje u babilonski panteon, prvo kao pomoćnik Marduka, a od kasitskoga doba kao njegov sin.³² U novoasirskome razdoblju njegovo se štovanje širi i u Asiriju gdje je bio posebno popularan za vladavina Esarhadona i Asurbanipala (Green & Black 2000: 206). Hram mu gradi i Sargon II, i to prvenstveno kao bogu pobjede. Svojom popularnošću u Asiriji Nabu nadmašuje položaj koji je imao u matičnome babilonskom panteonu. U Asiriji dobiva martijalni karakter koji je omogućio brže širenje njegova kulta carstvom (Leick 2002: 223, 259). Nabu se kao 'Nebo' spominje u *Starome Zavjetu*. O važnosti njegova kulta u vrijeme uspostave perzijske vlasti u Mezopotamiji najviše govori činjenica da se uz Bela jedino on navodi kao simbol poganske vjere u Babilonu.

Pade Bel! Sruši se Nebo!

Prte svoje kipove na životinje i stoku,
nose ih kao breme, teret što zamara.

Izaija 48, 1

Nabu je bio božanski pisar sudbine. Vjerovalo se da je upravo on napisao *Tablice sudbine*, pa je tako zauzima visoko mjesto u babilonskome panteonu. Tako je postao i bog svih pisara i zaštitnik pisma. Kasnije se pridružuje Enkiju (akadski Ea) i Marduku kao bog mudrosti. U nekim je tradicijama preuzeo atribut Ninurte, pa se povezivao i s poljoprivredom. Simbol mu je kao i božici Nisabi bio stilus koji ponekad počiva na glinenoj pločici. Katkad je prikazivan kako jaše na leđima zmijolikoga čudovišta (Green & Black 2000: 206; Lurker 2001: 243).

³¹ Uz glavni hram u Borsipi Nabu je imao i jedan manji u Babilonu i u Siparu, a u novoasirskome razdoblju i u Ninivi (Leick 2002: 3, 178, 248; Van de Mieroop 2007: 265).

³² Za novogodišnje svetkovine Nabuov se kip iz Borsipe nosio u Babilon da sin posjeti svoga oca. To postaje najvažniji kraljevski ritual, ključan za opstanak države (Van de Mieroop 2007: 213; Oates 1996: 6, 175).

Usporedba

Mezopotamija i Egipat bili su žarišta ranih velikih civilizacija i područja najstarijih poznatih sustava pisma. Uz osnovne sličnosti, karakteristične za zajednice koje izlaze iz neolitičke ekonomske organizacije i u kojima urbanizacija polako uzima maha, te uz vrlo sličan koncept prvih religijskih sustava, postoje i bitne razlike uzrokovane geološkim i klimatskim uvjetima koji su doveli do različitoga povijesnog razvoja. Za razliku od Egipta u Mezopotamiji se od samih početaka pisma pronalazi veliki broj glinenih pločica sa zapisima ekonomske prirode koji ukazuju na vrlo razvijen administrativni aparat. U Egiptu su pisani nalazi do kraja Stare države vrlo rijetki i uglavnom su pronađeni unutar pogrebnoga konteksta elite. Pločice s protoklinastim i prvim klinastim pismom pronađene su pak unutar hramskih kompleksa. Te su razlike vjerojatno odraz različite organizacije društva. Dok je u Egiptu od početka postojala jedinstvena politička tvorevina s jedinstvenom vlašću i centraliziranom administracijom, u Mezopotamiji se razvijaju zasebni gradovi države koji se na relativno malome području bore za prevlast nad ograničenom količinom plodne zemlje i nad ključnim trgovačkim putevima. Bilo je pokušaja, uglavnom uspješnih, da se uspostavi centralna vlast nad većim područjem,³³ ali takve su tvorevine bile kratka vijeka i nisu uspjele izbrisati duboko ukorijenjene razlike između pojedinih zajednica. Naravno, razlog razlike u broju pronađenih pisanih dokumenata mogao je biti i sasvim praktične prirode. U Mezopotamiji se gotovo isključivo pisalo na glini koja je bila dugotrajan, dostupan i jeftin materijal, dok se u Egiptu za bilježenje svakodnevnih poslova koristio materijal koji propada (drvo, koža, papirus itd.). Još je jedna ključna razlika između tih dvaju područja prvih civilizacija. U Mezopotamiji je razvoj gradova igrao presudnu ulogu u oblikovanju kulture, a u Egiptu je većina ljudi živjela u malim, relativno samodostatnim selima, iako su postojali razvijeni urbani centri. Razlozi te razlike bili su kompleksni i proizašli su iz temeljnih razlika u političkoj organizaciji, ali važnu je ulogu odigrala i stabilnost prirodnih sirovina jer smanjuje rizik poljoprivrednoga uzgoja.³⁴ Odnos između starosjedilačke poljoprivrede i mobilnijega stočarskog (pastoralnog) elementa stanovništva bio je iznimno važan tijekom cijele mezopotamijske povijesti i to je još jedna razlika u odnosu na Egipat. Područje pustinje i plodne zemlje u Mezopotamiji bilo je vrlo povezano, ali je uzrokovalo česte sukobe, što je opet bilo povezano s političkom i ekonomskom organizacijom i potrebama društva. Nomadski segment stanovništva prosperira u vrijeme slabe političke kontrole gradova kada predstavlja alternativan način života za stanovnike gradova, suprotan velikim zahtjevima organizirane proizvodnje.

Politička i administrativna organizacija društva uvelike je utjecala na oblikovanje religijskih sustava. Za razliku od Egipta³⁵ hramovi u Mezopotamiji od početka imaju vlast nad gospodarstvom, radnom snagom i, općenito, nad društvenim bogatstvom. Najraniji hramovi javljaju se već u razdoblju Ubaid. U sljedećemu, ranodinastičkom dobu – ako ne i prije – neki od njih okupljaju pod svojim okriljem velik broj visoko specijalizirane radne snage (Pollock 2005: 220–221).

³³ Prve veće centralizirane države bile su Akadska (2340–2159. godine pr. Kr.) i 3. dinastija Ura (2112–2004. godina pr. Kr.; Van de Mieroop 2007: 63).

³⁴ Plavljenje Nila bilo je puno lakše predvidjeti nego promjenjiv i nepredvidljiv tok Eufrata i Tigrisa.

³⁵ Uloga hramova i svećenstva jača u Egiptu tek od Staroga kraljevstva.

Na obama su se područjima religijski koncepti izgrađivali na temeljima postavljenima već u neolitičko doba. Božanstva su tako povezivana prvenstveno s prirodnim pojavama i plodnošću. Pismo je bilo kasniji produkt civilizacijskoga razvoja, pa se ono trebalo naknadno uključiti u religijski sustav društva. Njegova izumitelja i zaštitnika trebalo je tražiti između već postojećih božanstava: to u Egiptu postaje preddinastički bog mjeseca, Veliki bijeli psoglavi pavijan – Thot, a u Mezopotamiji se pismo u početku veže uz božicu žita, dakle plodnosti – Nisabu.

Funkcija božanstva žita u osnovi je bila da osigura plodnost zemlje i podari dobar godišnji urod. U Sumeru se dakle pismo povezivalo s bilježenjem uroda gdje se u početku jedino koristilo. Božanstvo mjeseca u većini je ranih društava bilo povezano prvenstveno s vremenom, a tako i s održavanjem poretka na nebu i na zemlji. Mjesec se tek posredno, preko praćenja izmjene godišnjih doba, povezuje s plodnošću zemlje. Za razliku od Egipta u Mezopotamiji su postojali zasebni bogovi mjeseca koji nisu imali neku bitnu vezu s Nisabom i Nabuom. Sumerski bog mjeseca bio je Nana (Nanar, akadski Sin), zaštitnik grada Ura, jednoga od najvećih ondašnjih centara. Iako je Ur u kasnijemu, starobabilonskom razdoblju izgubio političku moć, i dalje je bio veliki kulturni centar Nane i njegove žene Ningal. Njih se dvoje kao božanstva mjeseca povezivalo s plodnošću, ali ne s plodnošću zemlje nego stoke (Leick 2002: 139).³⁶ Nana se nazivao i gospodarem sudbina; kasnije je taj atribut preuzeo babilonski bog pisma Nabu. Thot je također imao veze sa sudbinom ljudi, ali na sasvim drugoj razini: unutar pogrebnoga kulta (Green & Black 2000a: 272–273; Lurker 2001: 245, 323). Iako je bio vrlo popularno božanstvo u starobabilonskome razdoblju, Nana je uvijek ostao podređen glavnim bogovima panteona.³⁷ S njime se povezivao bik čiji rogovi oblikuju polumjesec, inače simbol mjeseca. Bik je i u Egiptu jedan od vidova mjeseca, ali samo u preddinastičko doba. Thot, koji je preuzeo funkciju boga mjeseca, nikada nije povezan s bikom.³⁸

Nisaba i Nabu su, kao i Thot, bili povezani s promatranjem nebeskih tijela, ali dok je Thot kao lunarno božanstvo stvorio dane, mjesece, godišnja doba i godine, Nisaba je samo tumačila postojeće stanje zvijezda prilikom gradnje važnijih građevina (ta je funkcija slična onoj božice Sešat u Egiptu). Thot je kao izumitelj kalendara bilježio godine faraonove vladavine i, općenito, godine ljudskih života, što nije spadalo ni u Nisabinu ni u Nabuinu domenu. Nadalje ni Nisaba ni Nabu nisu se nikada povezivali s vladarevim položajem i općenito s društvenim poretkom, što je bila važna funkcija koju je Thot kao zastupnik Hora imao u Egiptu.

³⁶ Nana je bio sin boga Enlila i božice Ninlil, a djeca su mu bila Utu, bog sunca (još jedna zanimljiva razlika u odnosu na položaj sunca u egipatskoj mitologiji) i božica Inana. Sin je kao bog mjeseca i obilja bio štovan i u nomadskoj, predislamskoj Arabiji, pogotovo u Hadramantu (južna Arabija), što je u vezi s njegovom ulogom zaštitnika stoke (Lurker 2001: 323).

³⁷ Na primjer u priči *Putovanje Nana-Sina* u Nipur Nana putuje u Nipur da primi blagoslov svojega oca Enlila. Kratkotrajan uspon Sina na vrh panteona dogodio se za vladavine babilonskoga kralja Nabonida čija je majka bila Sinova svećenica. Nabonid je postavio svoju kćer na mjesto velike svećenice Sina u Uru, gradio je nove i obnavljao stare hramove posvećene bogu mjeseca i nakraju je čak pretvorio neke hramove drugih božanstava, uključujući i Mardukov u Babilonu, u svetišta boga Sina (Van de Mieroop 2007: 278, 280; Green & Black 2000a: 273).

³⁸ Nestanak veze između mjeseca i bika možda je uzrokovan izdizanjem solarnoga kulta u Starome kraljevstvu. Bik se u preddinastičko i ranodinastičko doba povezivao sa snagom vladara. Zbog jačanja kulta boga sunca Rea gubi se veza vladara i mjeseca, pa tako i bik, koji ostaje povezan s faraonovom snagom, gubi prvotni lunarni karakter.

Pisana se riječ u Egiptu usko povezivala s magijom, pa je i Thot kao najmudriji od svih bogova štovan kao čuvar magične riječi i tvorac magičnih knjiga. U Mezopotamiji je magija spadala u domenu boga Enkija (akadski Ea).³⁹ Enki je prvotno bio sumerski bog voda i njihove oplodujuće snage. Kao najmudriji od svih bogova Enki je izumio i usavršio predvjetu civilizacije (institucije, tehnologije, obrte) i podijelio znanje ljudima. Bio je i tvorac i zaštitnik čovječanstva⁴⁰ (Bottéro 2001: 69, 72, 225, 241, 244; Van de Mieroop 2007: 265). Sin mu je bio Asarluni, kasnije bog Marduk, vrhovni bog babilonskoga panteona, koji je u babilonskome razdoblju preuzeo većinu očevih funkcija. Enki je bio Veliki čarobnjak bogova (kasnije je to postao i Marduk). Njegova mudrost bila je praktične, ali i ezoterične naravi, što se najbolje odražava kroz njegovu ulogu Stvoritelja. Bio je zaštitnik većine obrtnika, ali i liječnika, proroka, muzičara, ponekad i pisara. Njegov je grad Eridu prema vjerovanju bio prvotna manifestacija Apsua, mjesto znanja i skladište božanskih dekreta. U sumerskome mitu *Enki i Inana* Enki kontrolira *me* koji je povezan sa svim aspektima ljudskoga života, a u mitu *Enki i poredak svijeta* on detaljno organizira sve oblike civiliziranoga svijeta (Green & Black 2000: 97). Iako Marduk preuzima većinu njegovih funkcija, posebno funkciju organizatora svemira i svijeta bogova i ljudi, Enki, to jest Ea, ostaje Veliki gospodar magije u čemu mu se i njegov sin pokorava te ga pita za savjet (Leick 2002: 21–23, 29; Van de Mieroop 2007: 178; Oates 1996: 172).

Kad je o magiji riječ, Enki je uz Marduka kao pomoćnika povezan s liječenjem i medicinom, još jednom djelatnošću koja se u Egiptu pripisivala Thotu. Primarno božanstvo medicine i liječnika u Mezopotamiji bila je božica Gula koja je u starobabilonskome razdoblju poistovječena s Nin'insinom, božicom zaštitnicom grada Isina (Bottéro 2001: 164, 170–171; Lurker 2001: 135, 255).⁴¹

S magijom je bio povezan i pogrebni kult u kojemu je Thot imao vrlo veliku ulogu i kao pisar bogova, i kao sprovednik duša, i kao Gospodar magičnih riječi. Nisaba i Nabu nisu bili ničime povezani s dušama umrlih i prelaskom na onaj svijet. U Mezopotamiji se općenito svijetu mrtvih nije pridavala tolika pažnja kao u Egiptu gdje je briga za zagrobni život prožimala gotovo sve sfere života. Magijska moć riječi najviše je dolazila do izražaja upravo u pogrebnim ritualima i pismo je igralo važnu ulogu prilikom prelaska na onaj svijet. Sumerski i kasnije akadski bogovi podzemlja rijetko su se miješali u svjetovne poslove i obrnuto, pa tako ni Nisabu ni Nabu nisu sudjelovali u pogrebnim ritualima.

Ono osnovno što razlikuje bogove zaštitnike pisma u Egiptu i Mezopotamiji sam je izum pisma. Uz to što je bio čuvar pisma, božanski pisar i glasnik, Thot je po egipatskoj tradiciji bio i izumitelj govora i pisma. U Mezopotamiji se ni Nisaba ni Nabu uopće ne povezuju s izumom pisma. Njegov se nastanak pripisivao ili Gilgamešu, ili ranodinastičkomu vladaru Uruka Enmerkaru,⁴² ili bogu Enkiju (Leick 2002: 56; Kramer 1966: 38; Vanstiphout 1989: 515–524). Babilonski svećenik iz 3. stoljeća pr. Kr. Beros, koji je na grčkome jeziku sastavio povijest svoje zemlje u djelu *Babyloniaca*,⁴³ izum pisma pripisuje Oanu, pola ribi

³⁹ Glavno svetište bilo mu je u Eridu. Enki je prema vjerovanju grada Eridua bio sin stare mezopotamske božice Namu i boga neba Ana, vrhovnoga boga sumerskoga panteona. Zajedno sa ženom Damgalnunom živio je u E-enguru, "Kući Apsua", kako se nazivao hram u Eriduu.

⁴⁰ Upozorio je Atranasisa kad je Enlil odlučio izbrisati čovječanstvo u Velikome potopu.

⁴¹ Isin je inače bio glasovit po svojim iscjeliteljima (Leick 2002: 163).

⁴² U pozadini ove priče (*Enmerkar i gospodar Arate*) ideološka je poruka o superiornosti grada Uruka i sumerske civilizacije.

⁴³ FHG II: 1a, 5, 6 (496–510).

polu čovjeku, koji je izašao iz mora i ljudima donio pismo, znanost, obrt, poljoprivredu, stočarstvo i druga civilizacijska znanja (Bottéro 2001: 9).

U Egiptu pismo je isključivo u Thotovim rukama. Neka određena pravila uprabe pisma nisu, doduše, bila eksplicitno određena, ali pisanje je među bogovima u praksi bilo vrlo ograničeno. Samo su iznimno drugi bogovi uzimali pisaljku u ruku.⁴⁴ Čitanje i pisanje nisu bili uobičajeni božanski poslovi, nego je to bila gotovo ekskluzivna Thotova zadaća. Naprotiv, u Mezopotamiji svaki drugi bog drži pločicu i stilus u rukama, bilježi sudbinu bogova i ljudi, sudi na nebu i na zemlji ili je na koji drugi način povezan s pismom. Stoga bi se opet moglo ukazati na različit povijesni i politički razvoj tih dvaju područja i na činjenicu da su se u Mezopotamiji božanstva i njihove funkcije puno intenzivnije preklapale i miješale.

Trebalo bi razmotriti činjenicu da se pismo u Mezopotamiji u početku povezivalo sa ženskim božanstvom. Sumerani su tako jedan od najvećih dometa civilizacijskoga razvoja stavili pod zaštitu žene Nisabe, prvotno božice žita i plodnosti. U tome se možda ogleda staro neolitičko štovanje Velike majke, božice plodnosti, koje je u počecima mezopotamijskoga urbanog života još uvijek bilo prisutno u ljudskoj svijesti. U Egiptu se do nastanka pisma to vjerovanje već izgubilo. Pismo se, kao što je već rečeno, povezivalo s bogom mjeseca. Tragovi starih, neolitičkih religijskih koncepata možda su prisutni u božici Sešat čije se ime spominje na najranijim spomenicima iz 2. dinastije. Sešat je dijelila neke funkcije s Thotom, ali je prvenstveno bila kraljevsko božanstvo i pripadala je samo faraonu. Dakle Velika se božica u Egiptu više vezala uz vrhovnu centralnu vlast koja u Mezopotamiji nije bila toliko važna.

Nakraju valja istaknuti razliku u samome izgledu pisma koja je djelomično uvjetovana materijalom na kojemu se pisalo. Egipatski su hijeroglifi plijenili pažnju ne samo zbog povijesne nego i zbog umjetničke vrijednosti. Naprotiv, klinasti znakovi djeluju vrlo nezgrapno i s vremenom su izgubili vezu s originalnim znakom od kojega su potekli. Mezopotamija nije nikada bila ni jezično ni etnički homogena cjelina. Stoga se klinasto pismo, koje je primarno stvoreno za materijalno izražavanje sumerskoga jezika, često prilagođavalo drugim jezicima te je s vremenom gubilo simboličku važnost koju je u početku imalo. Postalo je čisto funkcionalno pismo bez neke estetske ili religijske namjene. U Egiptu je pisana riječ imala prvenstveno religijsko i magijsko djelovanje. Velik broj pisanih spomenika sačuvanih do današnjih dana potječe iz grobnica u kojima su ostali sakriveni od pogleda. Njihova namjena nije bila da informiraju, nego da *djeluju* na putu umrloga u onaj svijet. Pismo je, jednostavno rečeno, bilo instrument objave. Omogućavalo je pristup svijetu bogova. Hijeroglifi (*medu-netjer*, “božanske riječi”; Wimmer 2004: 343) su bili vjerna reprezentacija volje stvoritelja. U Egiptu je Thot bio taj koji je izumio pisane znakove i brinu se o njima, pa je zato bio posrednik jer je znao pretvoriti riječi u znakove i obrnuto, a znao je i pisanim znakovima vratiti originalnu moć izgovorene riječi. U kasnijim, hermetičkim tekstovima zapisano je da poseban karakter glasova i pravilna intonacija egipatskih riječi utjelovljuju energiju onoga što je izgovoreno. Ne izgovaraju se samo riječi, nego glasovi nabijeni moći. Izgovorene su riječi oružje koje ima moć nad neprijateljima (Meeks & Favard-Meeks 1999: 7, 103–104).

⁴⁴ Na primjer Neith je sama vodila svoju prepisku u mitu *Spor Hora i Setha*; Oziris je u svojem kraljevstvu imao vlastite pisare; Thot je Izidi prenio vještinu koja joj je omogućila da napiše knjigu (Meeks & Favard-Meeks 1999: 105).

U Mezopotamiji takvo što ne postoji. Nema dugih zapisa pohranjenih u grobove velikaša ili običnih ljudi, a zidovi grobnica ne sadrže nikakve magijske formule. Pismo je imalo gotovo isključivo praktičnu namjenu: rabilo se za administrativne potrebe proizvodnje i trgovine, u propagandi pojedinih vladara i gradova, za pohranjivanje znanja, za službenu i osobnu korespondenciju itd. To ne znači da u Egiptu toga nije bilo; naprotiv, zapisi na zidovima hramova svjedoče da su veličanje vladara Egipćani razvili u pravu umjetnost. Osim toga velika i razvijena država kao što je bio Egipt ne bi mogla tako dugo opstati bez precizno razrađene i provođene administracije. Međutim u Egiptu je postojala i druga razina pisma, potpuno odvojena od svjetovnih događanja, pa se ponekad čini da su postojala dva pisma koja nisu imala nikakve veze jedno s drugim.

Iako su Nisaba i Nabu bili zaštitnici pisma i pisara, nikada nisu imali tako širok dijapazon djelovanja kao Thot. Nikada se nisu povezivali sa silama prirode i njihova domena djelovanja nije izlazila iz sfere ljudskih djelatnosti. Thot je tijekom cjelokupnoga razvoja egipatske religije zadržao svoj prvobitni karakter boga mjeseca te je tako ostao povezan sa silama prirode i s magijom.

SUMMARY

Ancient Egypt and Mesopotamia are generally considered to be the cradles of civilization. However, although their development ran mainly simultaneously, different geological and climatic conditions led to a different development of the foundations of social organisation (creation of cities, social system, agriculture and livestock keeping).

The organisation of life and living environment influenced the development of religious systems which show differences related to dissimilar social development although they were founded on the same basis (forces of nature). Writing as one of the constituents of Ancient Egyptian and Mesopotamian civilizations and an important element in the development of their societies also had a different development and it was treated differently. I tried to show with this paper the mentioned differences by comparing different characteristics and functions of the gods of writing – Thoth and Seshat in Egypt and Nisaba and Nabu in Mesopotamia.

Seshat was the goddess of writing and Mistress of the House of Books. She was entrusted with the keeping of maps and plans for the construction of temples. She was skilful in observing and interpreting the position of stars and planets. She was also called Celestial Librarian and Mistress of Books, but she was also the goddess of arithmetic. Seshat was in fact only the assistant and sister, sometimes even a wife, to the principal god of writing Thoth. The development of his cult can be traced to the Predynastic Period. Originally the god of the moon, whose characteristics he retained to the end of the Egyptian state, Thoth became the god inventor of speech, writing, calculus and calendar. He was the messenger of the gods, guardian of the Sun's boat and the order in heaven and earth, the god of truth, great magician, god of medicine, science, Lord of Divine Books and Lord of Divine Words. Following the orders of the supreme god, Thoth established the shape of the World and the borders of countries. He organized Egypt into regions called nomes. He was not only the mediator between gods and people but also between the world of the living and the world of the dead. Perhaps his most important role was in the progress of a soul of the deceased into the afterlife. The role of the psychopomp who conducted the souls of the dead to the afterworld was associated with Thoth long into the Hellenistic and Roman period when he was identified with the Greek god Hermes. However, Thoth's main role in funeral rites was in weighing the hearts of the deceased during which he oversaw measurement, recorded results and reported them to the gods.

In the beginning of Mesopotamian history, in Sumerian culture, the patron of writing and scribes was a female deity, the goddess Nisaba. Nisaba was at first the goddess of grain. She was the Sumerian goddess of art, literacy and knowledge. She “opened the ears of men”, meaning that she bestowed knowledge upon people. She observed and interpreted stars and determined the construction of various buildings by their position. She brought order into the world of humans and set the borders of provinces, but she was primarily the protector of scribes and state officials. In the subsequent Babylonian period she became the wife of the god Nabu who took over her attributes. The cult of Nabu arrived in Mesopotamia from Syria with the nomadic Amorites probably in the early 2nd century BC. Nabu was the divine scribe of destiny, patron of all scribes and god of writing. Later he joined Enki and Marduk as a god of wisdom.

The religious concepts developed in both areas on the basis set already in the Neolithic period. The deities were therefore associated primarily with natural phenomena and fertility. Writing was a later product of the development of civilization so it had to be additionally included into the social system. Its inventor, and patron, was in both areas to be looked for among the already existing deities. Consequently, in Egypt that role was given to the predynastic god of the moon, the big white baboon with a dog head, Thoth. In Mesopotamia writing was related at first to Nisaba, the goddess of grain, that is, fertility.

The function of the goddess of grain was, in short, to ensure fertility of land and a high annual yield. Writing was thus in Sumer connected to that part of life where it was in the beginning primarily used – to keeping records of the crop yield. The lunar deity was in the majority of early civilizations associated primarily with time, and in connection to that with maintaining the order in heaven and earth. Contrary to Egypt, there were separate lunar deities in Mesopotamia who did not have any important connections to Nisaba and Nabu.

Written word was in Egypt connected to magic so Thoth was, as the wisest of all gods, worshiped as the keeper of spells and creator of magic books. Enki was, alongside Marduk as an assistant, connected to healing and medicine, another activity which was associated with Thoth in Egypt. Magic was also related to the funeral rite where Thoth had a great role as the scribe of gods, conductor of souls and Lord of Spells. Nisaba and Nabu were not in any way connected to the souls of the dead and the passage to the afterlife. The essential thing that differentiates the patron gods of writing in Egypt and Mesopotamia is the very invention of writing. According to the Egyptian tradition, Thoth was not only the guardian of writing, scribe and messenger of the gods but also the inventor of speech and writing. Neither Nisaba nor Nabu were associated with the very invention of writing in Mesopotamia.

There is also the difference in the treatment of writing. Cuneiform writing, which was primarily made for material expression of the Sumerian language, was consequently often adapted to other languages and in time lost its symbolic meaning which it had had in the beginning. It became an actual functional writing without any aesthetic or religious purpose. In Egypt writing primarily had a religious and magical effect.

Although Nisaba and Nabu were patron gods of writing and scribes, they never had such a wide variety of roles as Thoth. They were never associated with forces of nature and their activities as gods were restricted to the human domain. During the entire history of the Egyptian religion Thoth kept his original features of the lunar deity which connected him to forces of nature and magic.

Translated by
Željka Miklošević

Kratice

- FGH II Carl & Theodor Müller (ur.): *Fragmenta Historum Graecorum* II, Paris, 1874.
- IG XII/1 Fridericus Hiller de Gaertringen (ur.): *Inscriptiones Graecae Vol. XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum. (Inscriptiones Rhodi Chalces Carpathi cum Saro Casi.)*, Berlin, 1895.

Literatura

- Aldred 1992 C. Aldred: *The Egyptians*, London, 1992.
- Bard 2002 K. A. Bard: “The Emergence of the Egyptian State (c.3200-2686 BC)”, u I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford – New York, 2002, 61–89.
- Biblija 2005 Biblija, *Stari Zavjet*, II svezak, prijevod S. Grubišić, F. Gass, A. Sović, Zagreb, 2005.
- Black *et al.* 2006 J. Black, G. Cunningham, E. Robson & G. Zólyomi: *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford, 2006.
- Bottéro 2001 J. Bottéro: *Everyday Life in Ancient Mesopotamia*, Edinburgh, 2001.
- Bryan 2002 B. M. Bryan: “The 18th Dynasty before the Amarna Period (c. 1550–1352 BC)”, u I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford – New York, 2002, 218–271.
- Budge 2005 E. A. W. Budge: *Egipatska religija: ideje o životu poslije smrti*, Split, 2005.
- David 1982 A. R. David: *The Ancient Egyptians: Religious Beliefs and Practices*, London, 1982.
- Diringer 1991 D. Diringer: *Povijest pisma*, Zagreb, 1991.
- Graves 1974 R. Graves: *Grčki mitovi*, I dio, Beograd, 1974.
- Green & Black 2000 A. Green & J. Black: “Enki”, “Nabu”, “Sin”, u P. Bienkowski & A. Millard (ur.), *Dictionary of the Ancient Near East*, London, 2000, 97, 206, 272–273.
- Görg 2004 M. Görg: “Gods and Deities”, u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 433–444.
- Ions 1990 V. Ions: *Egipatska mitologija*, Opatija, 1990.
- Kampp-Seyfried 2004 F. Kampp-Seyfried: “New Kingdom. Overcoming death – the private tombs of Thebes”, u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 248–263.
- Kessler 2004 D. Kessler: “Old Kingdom. The political history of the Third to Eighth Dynasties”, u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 40–45.
- Kramer 1966 S. N. Kramer: *Historija počinke u Sumeru*, Zagreb, 1966.
- Kulundžić 1957 Z. Kulundžić: *Knjiga o knjizi I*, Zagreb, 1957.
- Larsen 1995 M. T. Larsen: “Introduction: literacy and social complexity”, u J. Gledhill, B. Bender & M.T. Larsen (ur.), *State and Society. The Emergence and Development of Social Hierarchy and Political Centralization*, London – New York, 1995, 173–191.
- Leick 2002 G. Leick: *Mesopotamia. The Invention of the City*, London, 2002.

- Luft 2004 U. Luft: "A different world – religious conceptions", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 417–432.
- Lurker 2001 M. Lurker: *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, London, 2001.
- Malek 2002 J. Malek: "The Old Kingdom" (c. 2686–2160 BC), u I. Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford – New York, 2002, 89–117.
- Matje 1990 M. J. Matje: *Staroegipatski mitovi*, Beograd, 1990.
- Meeks & Favard-Meeks 1999 D. Meeks & C. Favard-Meeks: *Daily Life of th Egyptian Gods*, London, 1999.
- Van De Mieroop 2007 M. Van De Mieroop: *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Oxford, 2007.
- Montet 1979 P. Montet: *Egipat u doba Ramzesa*, Zagreb, 1979.
- Nissen, Damerow & Englund 1993 H. Nissen, P. Damerow & R. Englund: *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, Chicago, 1993.
- Oates 1996 J. Oates: *Babylon*, London, 1996.
- Pollock 2005 S. Pollock: *Ancient Mesopotamia*, Cambridge, 2005.
- Robins 2000 G. Robins: *The Art of Ancient Egypt*, Cambridge – Massachusetts, 2000.
- Satzinger 2004 H. Satzinger: "Old Kingdom. Living Images – The Private Statue", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 94–103.
- Schmandt-Besserat 1996 D. Schmandt-Besserat: *How Writing Came About*, Austin, 1996.
- Schulz & Sourouzian 2004 R. Schulz & H. Sourouzian: "The temples – royal gods and divine kings", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 152–215.
- Seidel 2004 M. Seidel: "New Kingdom. The hidden tombs of Memphis", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 264–269.
- Seidlmayer 2004 S. Seidlmayer: "Egypt's Path to Advanced Civilization" i "The Rise of the State to the Second Dynasty", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 8–24, 24–40.
- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag*, Split, 1997.
- Selem 2006 P. Selem: *Helena u Egipatu*, Zagreb, 2006.
- Shedid 2004 A. G. Shedid: "Middle Kingdom. A house for eternity – the tombs of governors and officials", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 118–131.
- Stevenson Smith 1981 W. Stevenson Smith: *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, London – New Haven, 1981.
- Uranić 2002 I. Uranić: *Stari Egipat: povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb, 2002.
- Uranić 2005 I. Uranić: *Ozirisova zemlja: egipatska mitologija i njezini odjeci na zapadu*, Zagreb, 2005.
- Vanstiphout 1989 H. L. J. Vanstiphout: "Enmerkar's Invention of Writing", u T. Darlene & M. T. Roth (ur.), *DUMU-E₂-DUB-BA-A. Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*, Philadelphia, 1989, 515–524.

- Willeitner 2004 J. Willeitner: "Tomb and Burial Customs after Alexander The Great", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 312–321.
- Wimmer 2004 S. Wimmer: "Hieroglyphs – Writing and Literature", u R. Schulz & M. Seidel (ur.), *Egypt: the World of the Pharaohs*, Köln, 2004, 343–356.
- Živković & Gospodinović 1993 Lj. Živković & B. Gospodinović: *Plutarh, O Izidi i Ozirisu*, Zagreb, 1993.